

Асанов Т. И.

тарых илимдеринин кандидаты., ага илимий кызматкер,
Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин,
Бишкек, Кыргызстан

Асанов Т. И.

кандидат исторических наук, старший научный сотрудник,
Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына,
Бишкек, Кыргызстан

Asanov T.I.

candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow,
Kyrgyz National University named after J. Balasagyn,
Bishkek, Kyrgyzstan

А.СЫДЫКОВДУН ТАРЫХЫЙ-ЭТНОЛОГИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨРҮ

ИСТОРИКО-ЭТНОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ А.СЫДЫКОВА

HISTORICAL AND ETHNOLOGICAL RESEARCH A.SYDYKOVA

Аннотация: Макалада коомдук-саясий ишмер А.Сыдыковдун Орто Азия мамлекеттик университетинде экономист кызматында эмгектенген мезгилдеги кыргыз элинин тарыхы, этнографиясы жана көчмөн чарбалардын экономикасы боюнча тарыхый-этнологиялык изилдөөлөрү талданган. Автордун эмгектери аталган багыттагы эң алгачкы изилдөөлөрдөн болгондугу жана азыр да илимий-практикалык маанисин жогото электиги, өзгөчө мал чарбачылыгында жайыттарды пайдаланууну уюштуруу жөнүндөгү ойлорунун маанилүүлүгү белгиленген.

Өзөктүү сөздөр: кыргыздар, тарыхы, этнографиясы, уруулук түзүлүшү, мал чарбачылыгы.

Аннотация: В статье анализирован историко-этнологические исследования общественно-политического деятеля А.Сыдыкова по истории, этнографии и по экономике кочевого хозяйства, когда он трудился экономистом в САГУ. Указано, что статьи автора являются первыми исследованиями по названным проблемам и поныне не потеряло свое научно-практическое значение, особенно имеет место взгляды по использованию пастбищ.

Ключевые слова: кыргызы, история, этнография, родовоой строй, скотоводческое хозяйство.

Annotation: The article analyzes the historical and ethnological researches of the public and political figure A.Sydykov on history, ethnography, and nomadic economy while he was working as an economist at SAGU. The author's articles are the first studies on these problems and still have not lost their scientific and practical significance, especially views on the use of pastures.

Keywords: Kyrgyz, history, ethnography, tribal system, cattle breeding.

1920-жылдардагы алгачкы улуттук интеллигенттердин катарында көрүнүктүү коомдук-саясий ишмер А.Сыдыков кыргыз элинин тарыхына жана этнографиясына

байланышкан айрым маселелерди биринчилерден болуп изилдөөгө алган. 1917-ж. октябрь ыңкылабынын нуру менен улуттук аң сезим ойгонуп, өз элинин тарыхын жана маданиятын изилдөө багытында өз алдынча ой жүгүртүп алгачкы эмгектерди жазган билимдүү кыргыз жаштары чыккан. Анткени совет бийлиги орногондон кийин деле, борбордогу советтик-партиялык жетекчилер кыргыз деген өз алдынча улут бар экендигин дурустап баамдап билишкен эмес. Буга чейин Россиялык тарыхый-географиялык жана аскердик басылмаларда кыргыз деген этностун атын чаташтырып коңшу казактарга да ыйгарып келиши улутчул-шовинисттик маанайдагы советтик жетекчилердин кыргыздарды өз алдынча улут катары таанууга анчалык кызыкдар кылган эмес. Бул маселе улуттук автономияны түзүү кыймылына кедергисин тийгизип, кыргыздардын өз алдынча мамлекеттик түзүлүшкө ээ болушун артка тарткан. Ушуга байланыштуу 1924-ж. январда Түркстан АССРинин советтеринин XII съездине катышкан Абаев, Баялинов – Нарын; Абдрахманов, Ачакеев, Тойчинов – Каракол; Айдарбеков, Садаев – Пишпек; Иманкожоев, Карабеков, Төлөнов, Умарбеков – Ош; Күлбосунов, Сарыбаев – Анжиян; Ботбаев, Мамбеталиев, Саликов – Наманган; Абланов, Бабажанов, Маймулов жана Токбаев Олуя-Ата уездеринин жигердүү кыргыз өкүлдөрү, РКП(б)нын БКсына жана СССР БКнын Улуттар Советине докладдык кат менен кайрылып, саясий жана маданий багыттагы маселелерди чечүү зарылдыгы менен бирге, кара-кыргыздарды өз алдынча улут катары таануу маселесин көтөрүп чыгышкан [1, с. 31-34.]. Түркстан Компартиясынын БКнин Аткаруу бюросунун 1924-жылдын 10-мартында өткөрүлгөн кеңешмесинде да, Түркстандын улуттук мамлекеттерге бөлүштүрүлүшү жана мындан аркы мамлекеттик курулушунун маселелери талкууланып Рахимбаев, Ходжанов, Асфандияров ж.б., Түркстан АССРин бийлик жетекчилери, кара-кыргыздарга өз алдынча автономия берүү маселесине каршы чыгышкан. Чыгып сүйлөгөн 12 кишиден жалгыз И.Арабаев гана, кара кыргыздардын саясий укуктары басмырланып жаткандыгына нааразычылык билдирип алар казактардан кескин айрымалана таргандыгын жана алардын өз алдынча автономиясы жөнүндө маселесин чечүүдө Түркстанга, Казак АССРине же РСФСРга кошулууну алардын өз ыктыярына коюу керектигин айтып чыккан. Кыскасы Түркстан АССРинин жетекчилери менен бирге улутчул маанайдагы казак интеллигенттери кыргыздардын өз алдынча автономияга ээ болуусуна ар кандай аргументтер менен каршылык кылышкан. Бирок Лениндик улут саясатынын негизинде 1924-ж. 14-октябрында РСФСРдын курамында Кара Кыргыз автономиялуу областынын түзүлүшү, кыргыз улутунун келечегин аныктаган маанилүү саясий чечим болгон.

Автономия түзүлгөндөн кийин да анын коомдук-саясий өнүгүшү карама-каршылыктуу мүнөздө жүргөн. КАОдогу бийлик советтерге берилгени менен партиялык диктат орногон. Кыргызстан саясий-административдик, партиялык жана экономикалык жактан үч кабат башкарууга туш болгон. Улуттук кадрларды даярдоо жана бийликти жергиликтештирүү өтө жайбаракат жүргөн. Өнүгүүнүн мына ушундай карама-каршылыктуу шартында союздун курамында кыргыз элинин толук кандуу өз алдынча мамлекеттүүлүгүн түзүүгө жетишүү улуттун көйгөйлүү маселесине айланган. Ал үчүн олуттуу саясий маселелерди чечүү менен бирге улуттун өзүн-өзү таанытууну жүзөгө ашыруу, тилин жана тарыхын ошондой эле чарбалык-экономикалык маселелерин изилдөө кечиктирилгис чаралардан болгон. А.Сыдыков советтик-партиялык бийлик органдарына түздөн-түз аралашып иштебесе да, автономиянын талуу маселелерин эрте түшүнүп мамлекеттүүлүктүн пайдубалын түптөөдө кыргыз элинин тарыхын, чарбалык-экономикалык маселелерин изилдөө кечиктирилгис чаралардан экендигин эрте баамдаган.

А.Сыдыков 1926-ж. октябрь айынан тартып Ташкендеги Орто Азия мамлекеттик университетинде экономист кызматында эмгектенип баштайт. Ушул кызматты аркалап жүргөн мезгилде А.Сыдыков илимий-изилдөө иштерине чындап киришип, Орто Азиянын борборундагы изилдөөчүлөр жана окумуштуулар чөйрөсү менен таанышып анан кыргыз элинин тарыхы, этнографиясы жана көчмөн чарбалардын экономикасы боюнча маселелерин изилдөөгө кадам жасайт [2, с. 33.]. А.Сыдыков Ташкен шаарында эмгектенип жүргөн мезгилинде гана илимге көңүл бура алган. Буга бир чети саясий иштерден оолактап илимий чөйрөгө аралашып өзүн ар тараптуу адис катары көргөзө алса, экинчиден университетте аталган кызматтан сырткары айыл чарба факультетинин алдындагы илимий-изилдөөчүлүк экономикалык семинар бюросунун кызматкери болуп эмгектенип калганы да мүмкүнчүлүк түзгөн. Ошондуктан 1926-ж. өндүргүч күчтөрүн жайгаштыруу маселеси боюнча уюштурулган Орто Азиялык конференцияда кыргыз элинин тарыхы боюнча доклад жасоону А.Сыдыковго тапшырышкан. Сягы А.Сыдыковдун конференцияда жасалган ушул доклады «Краткий очерк истории развития киргизского народа» деген ат менен Өзбекстандын Борбордук архивинде сакталып калган. Архив материалынын жазылган учуру 1926-жылдын 10-февралына туура келген [2, с. 76-83]. Демек бул архивдик табылга А.Сыдыковдун конференцияда жасаган докладынын түп нускасы экендигинен шек туудурбайт жана биздин оюбузча биринчи илимий эмгеги болуп саналат.

Докладды болжолу басмага даярдоо максатында болсо керек атайын кириш бөлүгү жазылган. Балким ал докладга жазылган рецензия да болушу мүмкүн. Анда мындай деп айтылган: «В докладе, изложенном в виде кратких тезисов, автор предстает перед нами как высокоэрудированный и увлеченный исследователь, патриот своего народа. Опираясь на труды своих именитых предшественников – тюркологов и собственные наблюдения, он попытался охватить все стороны жизни кыргызского народа – его историю, уходящую вглубь веков, устные народные предания, организацию общественной жизни кыргызов, последствия русской колонизации и связанные с этим негативные моменты и тенденции в развитии, рассматривает институт манапства, роль женщины в кыргызском родовом обществе, показывает отличие кыргызов от казахов, что было связано с невозможностью слияния этих народов в рамках одного государственного образования под эгидой казахов, приводит интересные сведения о кыргызской диаспоре за рубежом.

Материал выгодно отличается от тех штампованных и заидеологизированных работ по истории, который заполнили в это время страницы газет, журналов и научных изданий» [2, с. 76.].

Көрүнүп тургандай докладдын кириш бөлүгү башка киши тарабынан жазылган. Докладда автор кыргыз элинин тарыхын кыска тезис үлгүсүндө баяндап, элдин басып өткөн тарыхынын этаптарын толук чагылдырылганга аракет кылган. Анда кыргыздар Орто Азияны байырлаган түрк элдеринен (анын ичинде казактардан да) айрымаланган өз алдынча эл экендиги, бирок келип чыгышы боюнча алар менен тектеш байыркы уруулардан чыккандыгы жана кыргыздар Христос төрөлгөнгө чейин эле өз алдынча эл катары жашап келгендиги белгилеген. Автор кыргыз элинин байыркы тарыхынын маанилүү учурлары катары төмөндөгү окуяларды токтолгон: кыргыздар эң байыркы мезгилдерде эле ки-ли-цзы жана болу же булу деп аталгандыгы, өз алдынча Гянь-Чун (туура транскрипцияланышы гянь-гун, Т.А.) мамлекетин кургандыгы, Христоско чейинки II жана I к-дар мезгилинде хундарга баш ийип алардын батыш бөлүгүн түзгөндүгү, кыргыздар келип чыгышы моңгол же тунгус тектүү элдерден болгон динлиндер менен аралашкандыгы жана анын

натыйжасында Гянь-Чундар жок болуп алардын ордун баскан уруулар хагас деп аталып калгандыгы, хагастар саясий жактан VI к. аягында күчтүү мамлекет түзүп ээлеген аймагы боюнча түндүк-чыгыш Азия боюнча экинчи орунду ээлеп чыгышы – Байкалга, түштүгү – Тибетке чейин б.а., Чыгыш Түркстанды толук ээлеп жаткандыгы, мусулман автору ибн Хордабехте хагас деген элдин аты кыргыз деген атка алмаштырылгандыгы, ал эми хагас ошол терминдин кытайча транскрипциясы экендигин белгилеген.

Автор изилдөөчүлөрдүн катарында В.В.Бартольддун кыргыздар X к. эле Енисейдин жогорку агымын байырлагандыгы, балким тогуз-огуздарга каршы карлуктардын күрөштөрүнө катышып аларга союздаш болуп азыркы мекени Жети-Суунун бир бөлүгүн ээлеп калышы мүмкүн экендиги, бирок кандай болсо да кыргыздардын негизги массасы Жети-Сууга кечирээк көчүп келгендиги, эгер алар карахандардын доору X же XI к-да бул аймакта жашаган болсо анда сөзсүз ислам динин кабыл алмактыгы, бирок кийин XVI к. деле алар кайырдин боюнча калгандыгы тууралуу пикирин келтирген.

А.Сыдыков кыргыз элинин этногенези тууралуу көрүнүктүү окумуштуу В.В.Бартольддун көз карашынан тышкары XIX к. орус изилдөөчүлөрү Н.Я.Бичуриндин, Н.А.Аристовдун, А.Голубевдин ж.б. авторлордун эмгектерине таасирленген. Тарыхчы адистигин аркалабаса дагы А.Сыдыковдун кыргыз элинин тарыхы жөнүндө кеңири түшүнүгү болгон. Автор белгилүү изилдөөчүлөрдүн эмгектерине кайрылуу менен кыргыз элинин этногенезине карата өз оюн билдирип, Енисей кыргыздары XVI к. моңголдордун жана орустардын кысымынан түштүк Тянь-Шань тарапка көчүп келип булу деген жергиликтүү кыргыздар менен аралашкандыгы тууралуу көз карашын айткан жана тарыхчылардын чөйрөсүндө кыргыздар мурдатан эле Енисей дарыясынын жогору жагында жашап кийин эле келишкен дешсе, башкалары эзелтен эле бул жактарда жашаган деген ойду карманаарын белгилеген.

Тарыхты кыскача баяндоодо А.Сыдыков кыргыз жана казак элдеринин ортосунда олуттуу этникалык айрыма бар экендигине токтолгон. Бул үчүн ал, кыргыздар казактардан өзүнчө уруубу же болбосо, адепки үлгүсүн жана мүнөзүн сактап калган өз алдынча элби деген суроону койгон. Казактар этникалык курамы боюнча түрк элдерине кире тургандыгын жана көп кылымдар бою талаада көчүп-конуп жүргөн ар кыл уруулардын биригип аралашуусунун негизинде түптөлгөндүгүн белгилесе, кыргыздар алардан кыйла бир өңчөйлүгү жана тиби боюнча бир бүтүндүүлүгү менен айрымалангандыгы тууралуу тыянакка келген. Буга далил катары өзүнө жеткиликтүү маалыматтардын негизинде эки элдин антропологиялык айрымачылыктарын талдаган. Аны бекемдөө максатында Ч.Валиханов менен Н.Аристовдун тыянактарын келтирген. Ушул айтылгандардын негизинде кыргыздар менен казактар таптакыр эки башка өз алдынча эл деген тыянак чыгарган жана ал Орто Азиянын жогорку мамлекеттик кызматтарын ээлеген европа улутундагылар жана эки элдин айрымасын дээрлик ажыратып биле албаган борбордогулар үчүн ынанымдуу жоопту сунуштаган.

А.Сыдыковдун бул маселеге кайрылышы, учурунда анын актуалдуу болуп тургандыгына байланышкан. Ал кездеги кыргыз менен казактын айрымасын жөндөп билбеген советтик-партиялык жетекчилерге мындай негиздүү маалыматты жеткирүү зарыл эле. Окумуштуу болбосо да А.Сыдыков бул маселеге атайын кайрылып эки элдин айрымачылыгын билбегендерге жеткиликтүү түшүндүргөнгө аракет кылган.

Ушул теманы улай А.Сыдыков советтик-партиялык номенклатура гана эмес Орто Азиянын коңшу калктары үчүн да анча белгисиз болгон кыргыздардын маданий

өзгөчөлүктөрүн белгилеп өткөн. Кыргыздардын өзгөчөлөнгөн артыкчылыгы поэзияга жакындыгы жана өзүлөрүнүн оюн так түшүндүрүп гана бербестен кооз жана көркөм айтып бергендиги эсептелерин жана ушундан улам алардын оозеки чыгармачылыгы жогорку деңгээлде өнүккөндүгүн белгилеген. Оозеки адабияттын жанрлары тууралуу кыскача маалымат берип эпикалык чыгармачылыктын туу чокусу болгон «Манас» эпосуна токтолуп, анда кыргыз эли менен бирге чыгыш элдеринин миң жыл мурунку жашоо турмушу алардын географиялык жайгашуусу менен жана маданий турмуш-тиричилигинин өзгөчөлүктөрү чагылырылгандыгын белгилейт.

А.Сыдыков докладында артыкчылык берген темалардын катарында коомундагы кыргыз аялдарынын ролу болгон. Түркстандын мусулман элдеринин катарында кыргыз аялдары үй бүлөдө кожоюнуна баш ийүүчүлүк орунду ээлегени менен кезеги келгенде чарбачылык жумуштарды өз алдынча колго алып, кээ бир учурларда коомдо эркектер менен бирдей тургандыгын белгилеген. Кыргыз аялдарынын коомдо саясий жана чарбалык жетекчиликти да аткарып келген учурлардын аз эместигин айтып, аны Алайлык кыргыздарды башкарган Курманжан датканы мисалында көргөзгөн.

Докладда Кыргызстандан тышкары жашаган кыргыздардын маселесине да көңүл бурган. Анда негизинен Кыргызстанга чектеш аймактарда жашаган кыргыз урууларынын жайгашуу ареалы боюнча маалыматтарды келтирген. Алардын катарында Кытайдын Синцзян провинциясынын Кашгар, Яркенд, Хотан жергесиндеги ичкилик уруулары жана Аксу, Турфан, Текес аймактарындагы оң-солго кирген уруулар жөнүндөгү маалыматтарды талдап жазган. А.Сыдыковдун пикири боюнча Синцзян провинциясында жашаган кыргыздардын жалпы саны 345.000 жанды түзгөн. Бул маалыматтарды териштирүүдө А.Сыдыков XIX к. аягы – XX к. башындагы орус аскер ишмерлеринин кабарларына таянса керек. Бирок аталган чөлкөмгө барган орус офицерлеринин ичинен генералдык штабдын полковниги Корнилов гана Чыгыш Түркстандык кыргыздар тууралуу тагыраак маалыматтарды берген жана алардын жалпы санын 8528 түтүн деп берген [3, с. 233-234]. Эгерде ар бир үйдү 5 кишиден кем эмес деп эсептесек, анда алардын саны 42640 жанды гана түзүшү мүмкүн. Демек А.Сыдыков Синцзяндагы кыргыз калкынын саны тууралуу жазганда аша чабууга жол берген. Анткени А.Сыдыков келтирген статистикалык маалымат боюнча автономия түзүлгөн мезгилде Кыргызстандагы калктын жалпы саны 790122 кишини түзсө, алардын 504858 кыргыздар болгон [2, с. 177.]. Демек кыргыздардын басымдуу бөлүгү башка жерде эмес, Кыргызстанда гана жашаган. Ал эми Кызыл-Суу Кыргыз автоном областындагы кыргыздардын бүгүнкү күндөгү жалпы саны 150.000 тегерегинде.

А.Сыдыков чет жерде калган кыргыздардын катарына Афганистандын Кундуз провинциясында жашаган катагандарды да киргизген. Алар тууралуу жазганда XVII к. биринчи чейрегинде катагандын кан Турсуну менен казак Ишим хандын Бухара тактысы үчүн болгон күрөштөрүндөгү тарыхый окуяларга таянган. А.Сыдыков азыркы учурда өзүлөрүн өзбек санаган катаган аттуу элди кыргыздар менен айкалыштырган. Жыйынтыгында аталган аймактарда кыргыз калкынын кыйла эле көп санда жайгашкандыгы саясий жактан олуттуу маани берүүчү маселе экендигин айткан.

Докладдын кийинки бөлүгүндө А.Сыдыков кыргыз коомундагы уруунун мааниси, уруу башчыларынын бийлердин жана баатырлардын жеке сапаттары, патриархалдык-уруулук коомдогу өзгөчө аристократиялык катмар манапчылыктын келип чыгышы, кыргыз турмушунун адат аркылуу жөнгө салынышы, Россиянын колониялык башкаруу учурундагы манаптардын ролу жана падышачылыктын административдик башкаруу системасынын

киргизилиши, анын уруулук түзүлүшкө катуу сокку ургандыгы, шайлоо тартибинин киргизилиши менен анын шайтан оюндары жана калктын ичинен шайлоого талапкерлердин пайдасына үгүт-насыят иштерин жүргүзгөн өзгөчө үлгүдөгү адамдардын тобу аткаминерлердин бөлүнүп чыгышы саятуу коомдогу бир катар өзгөрүүлөргө сереп салган. А.Сыдыков кыргыз тарыхы тууралуу жасаган бул докладында байыркы доорлордон орус колониялык бийликтеринин тартиби орногонгонго чейинки процесстерге камтыган. Мындан улам А.Сыдыков ошол учурдун гана тамырын тартпастан, өз элинин өткөн тарыхы тууралуу маалыматтарды иликтеп аны илимий багытта талдай билген өз мезгилинин билимдүү адамы болгон.

А. Сыдыковдун кыргыздардын уруулук бөлүнүшү жөнүндөгү изилдөөсү [2, с. 84-110.]. Ташкенде 1927-ж. В.В.Бартольдго арналып жарык көргөн «В.В.Бартольд – Туркестанские друзья, ученики и почитатели» жыйнакка киргизилген.

Макалада автор кыргыздардын жайгашкан жерлери тууралуу кеңири маалымат берүү менен кыргыздардын уруулук түзүлүшү жөнүндө өз алдынча изилдөөлөрдү жүргүзгөнгө аракет кылган. Очерктин мааниси А.Сыдыков орус изилдөөчүлөрүнөн кийин алгачкы жолу кыргыздардан уруулук түзүлүшү жана этникалык курамы жөнүндө маселени көтөрүп чыккан.

Бул маселеге кайрылуунун негизги жагдайлары, биздин оюбузча, кыргыз автономиясын түзүү маселесине байланыштуу жогорку бийликтеги жетекчи органдары үчүн аталган улуттун этникалык курамын билүү жана тактоо зарылчылыгынан улам келип чыккан. Мындай иштер 1924-ж. эле колго алынып кыргыздардын этникалык курамын тактоо боюнча иликтөө жана жыйноо иштери колго алынган. Муну далилдей турган материалдар бүгүнкү күндө улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фондунда сакталып турат. Ал кол жазма «Национальное размежевание Средней Азии (Туркеспублики). КАО. Материалы родового деления киргиз. 1924-1926 г.», – деп аталган. А.Сыдыков дал ушул улуттук мамлекеттүүлүктү түзүүнүн башатында турганы менен тилекке каршы аны ишке ашыруудан четтетилсе да анын калкы, улуттук-этникалык курамы, чек аралары жөнүндө жеткиликтүү деңгээлде билими жана кабары бар адам эле. Ошондуктан А.Сыдыков саясий процесстерден четтелип кызматтан сүрүлгөнү менен автономиялуу кыргыз областын кийин республикасын түзүү ишинде, жергиликтүү улуттун этникалык курамын иликтөө жана алардын жайгашкан жерлерин тактоо маанилүү маселе экендигин жакшы түшүнгөн. Ушуга байланыштуу А.Сыдыков Кыргыз автономиясынын алкагындагы кыргыздардын уруулук бөлүнүштөрү жөнүндө маселеге киришип, аны болжолу 1924-1926-ж. даярдаган.

Очеркти жазууда А.Сыдыков булак катары революцияга чейинки орус авторлору: Н.А.Аристовдун, Н.Ф.Ситняковскийдин, Н.С.Загряжскийдин, Н.Наливкиндин, Смирновдун жазган маалыматтарын, ошондой эле «Сведения о дикокаменных киргизах. Зап. ИРГО, кн 5. 1841», 1917-ж. Бүткүлроссиялык эл каттоонун материалдарын, орус тилине которулган XVIII – XIX к-гы кыргыз уруулары жөнүндө маалыматтарды камтыган айрым кытай булактарын ж.б. документтерди жана өзү топтогон материалдарды пайдаланган.

Очерк баалуу тарыхый-этнологиялык маалыматтарды камтыган. Анда кыргыздардын оң канатка жана сол канатка бөлүнүшү, ичкилик тобунун келип чыгышы тууралуу кызыктуу маалыматтарды келтирген.

А.Сыдыков өзүнүн макаласында Ош округунда жашаган кыргыздардын арасында отуз уул жана он уул жөнүндө уламыш айтыларын баяндайт. Анда айрым убактарда отуз уул катары оң канатты, он уул катары сол канатты эске алышса, айрым убактарда бул топко (отуз

уулга) анчалык коошпосо да эки канатты бириктирээрин белгилейт [4. с. 86]. Кыргыздардын кырк кыздан келип чыккандыгы тууралуу элдик уламыштын ислам динин таасиринен улам редакцияланган вариантына да кайрылган. Анда белгилүү болгондой кыргыздардын түпкү атасы катары Шейх Мансур көрсөтүлгөн.

Автор оң канат урууларынын ички бөлүнүштөрү алардын жайгашкан болуштуктары жана айрым уруулардын келип чыгышын жана этникалык тарыхын талдаганга аракет кылган. Бул маселеге киришүүдө ал көбүнчө Н.А.Аристовдун көз караштарына таянган. Мисалы аталган автордун анча негизделбеген «главные кара-киргизские роды всегда относились к саякам с некоторым пренебрежением...описывая порабощение в 1863 г. саяков киргизами родов солто и сарыбагыш, продолжавшееся до 1868 г. когда саяки были освобождены путем вмешательства русской администрации», деген пикирлерги да таянган.

Сол канат кыргыздарынын курамына кирген уруулар жана алардын жайгашуусу жөнүндө да кызыктуу маалыматтар баяндап жазган. Мисалы алар тууралуу жазып келип кытай уруусуна келгенде, алардын аталышы далилдегендей XIII миң жылдыкта кидан мамлекети кулагандан кийин алардын бөлүктөрү кара-кыргыздардан башпаанек таап аларга кошулуп кеткен деген оюн айтып сырттан келип кошулган уруу катары белгилеген.

А. Сыдыковдун очеркинде ичкилик кыргыздары жөнүндө кызыктуу маалыматтар берилген. Мисалы ичкилик терминин келип чыгышы тууралуу ар кандай версияларды келтирген. Мында негизинен Н.Аристовдун пикирине таянып терминдин келип чыгышы балким алардын азыркы ичкиликтерге караганда мурунку замандарда алардын кол жеткис бийик тоолуу аймакта жашагандыгынан улам келип чыгышы мүмкүн деген пикирин колдогон. Очеркте ичкилик тобуна кирген уруулар алардын жайгашуусуна байланышкан маалыматтарды берген. Кыргыздар массалык түрдө Кытайдын, Афганистандын аймактарында жайгашканын белгилеп алардын басымдуу бөлүктөрүн ичкилик кыргыздарынын уруулары түзөөрүн туура көргөзгөн.

Очерктин соңунда А.Сыдыков «Список главнейших киргизских групп по округам и волостям Киргизстана. 1926 г.» деген, таблицаны берген. Анда жайгашкан уезди, волостту, кайсыл канатка киргендиги, уруу-уруктары жөнүндө абдан баалуу маалыматтарды берген. Очерк бүтүндөй кыргыз урууларынын келип чыгышы жана таралышы жөнүндө этнографиялык материалдарды камтыган. А.Сыдыковдун бул очеркинин илимий баалуулугу өтө жогору деп айтууга болот. Анткени ал келтирген кабарларды азыркы генеалогиялык маалыматтар менен салыштырып изилдеп көрүү өз натыйжасын берери талашсыз. Анда дээрлик кыргыздардын ар бир бутагына кирген уруулардын келип чыгыш теги, алардын ички этникалык курамы, уруктук тарамдары, алардын жайгашкан округдары жана волосттору тууралуу далилдүү маалыматтарды кездештирүүгө болот.

1904-1911-ж. Верныйдагы эркектердин гимназиясынан билим алып аны аяктагандан кийин, А.Сыдыков Казан университетинин ветеринария факультетине тапшырып, бирок ден соолугуна байланыштуу аны бүтпөй калган [4, с. 92-93]. Өмүр баянында анын кандайдыр бир башка билим алгандыгы тууралуу маалыматтар учурабайт. Биз бул маселелерге кайрылып жатканыбыздын себеби, А.Сыдыков кыргыз автономиясынын чарбалык-экономикалык маселелери боюнча да изилдөөлөрдү жүргүзүп, артыкча мал чарбачылыгын кандай өнүктүрүү керектиги жөнүндө экономикалык эсептөөлөрдү жүргүзгөн. Мындай жөндөмдүүлүктү А.Сыдыков кайдан алган же өзүнүн билими жана иш тажрыйбасынын негизинде мал чарбачылыкты уюштуруунун экономикалык негиздерин түзө алганбы?

1920-ж. октябрынан А.Сыдыков советтик кызматтарга тартылып «Кошчу» союзунун иштерине жана жер-суу реформасын ишке ашырууга аралашып калган [2, с.96-97.]. Кийин Ташкенде экономист кесибин аркалап жүргөн мезгилде буга чейинки топтогон турмуштук жана иш тажрыйбасын пайдаланып эң биринчи жолу көчмөн топтордо малды жаюуну уюштуруу боюнча илимий-изилдөө ишин жазган [2, с.111-156.]. Бул эмгек «Организация горно-кочевого хозяйства Нарынского кантона». Ташкент, 1930. –С. 233-268. деген жыйнакка жарыяланган. Белгилей турган жагдай буга чейин малды жаюуну уюштуруу, жайытты пайдалануунун салттуу ыкмалары тууралуу бир да эмгек жазылган эмес. Кыргыз элинин тарыхын, этнографиясын баяндаган XIX к. авторлордун эмгектеринде – алардын көчмөн турмушу, көчүп-конгон аймактары, турмуш-тиричилиги, турак-жайы, руханий маданияты ж.б. маселелерге байланышкан маалыматтар гана айтылган. Андыктан А.Сыдыковдун эмгегинде көчмөн чарбаны уюштуруу багытындагы оригиналдуу маалыматтар, кызыктуу ой пикирлер жана күнүмдүк көчмөн чарбаны турмушу боюнча практикалык сунуштар менен мал багуунун салттуу ыкмалары киргизилген.

Автор изилдөөсүндө көчмөн топтор жөнүндө сөз кылган. Адатта сезондук көчүп-конуу мезгилинде көчмөн чарбалар топторго бириккен. Үчтөн – жыйырма бирге (3-21) чейинки чарбалар бир топко баш кошушкан. Чоң чарбаларда алтыдан бир топко биригишкен. Көчмөн топтордо малдын саны 200дөн – 1.500 башка чейин жеткен. Алардын катарында койу 400 башка чейин жеткен топтор көбүрөк кездешип, анда аз малдуу жана жакырланып бараткан чарбалар топтолгон. Бирок бүтүндөй топтордун үчтөн бири 400дөн – 800 башка чейин мал кармашкан жана мындай өлчөмдөгү малдын саны бир короого ыңгайлаштырып кармоого мүмкүн болгон кадимки талапка ылайык келген [12, с.113-114]. Чарбалардын мындай көчмөн топторго биригиши ар бир чарбанын малды жайууда жана алыскы жайыттарга айдоодо эмгектин үнөмдөлүшүнө, сезондук жайыттарды тебеленүүдөн сактап калып аны туура пайдаланууга, малды ит-куштан жана ууру-кескиден ишенимдүү коргоого, малды алыскы базарларга сатып киреше алуу сыяктуу натыйжаларга жетүүгө мүмкүнчүлүк түзгөн.

Жайкы жайыттар (жайлоолор) жалпы пайдаланууда тургандыктан жалгыз чарбага караганда топторго биригүү жарактуу жайыттарды жана тилкелерди ээлеп калууга шарт түзгөн жана бөтөн көчмөн чарбалардын малынын жайытты тебелеп-тепсешине жол берген эмес. Автордун көчмөн топтор жөнүндө жасаган мындай талдоолору кыргыздардын мурдатан бери эле чарба жүргүзүүнүн ыңгайлуу ыкмаларын колдонуп келгендигинен кабар берет.

Жайытты максаттуу пайдалануу бетеге чөптү үнөмдөп көп чыгашага жол бербөөгө байланышкан жана ал, топко кирген чарбалардын мерчемделген жерге бир мезгилде текши көчүп баруусун камсыз кылган. А.Сыдыков мурунку мезгилдерде мындай чаралар кантип ишке ашырылгандыгы тууралуу кызыктуу этнографиялык маалыматтарды келтирет. Эл ичинде орногон эреже-тартипке ылайык, уруу башчысынын чакырыгы менен чарбалар бир учурда жыйналып көчүп кетүүгө тийиш болгон. Добулбастын кагылышы менен бардык чарбалар жыйналып дайындалган жерге карай көчүп жөнөшкөн [2, с.113]. Болжолу мындай көчүү кыргыздардын илгерки жоокердик турмушуна түздөн-түз байланышып, жоо келаткадан улам добулбас кагылып, эл жапырт ыкчам көчүп кетүүгө тийиш болгон чукул абалды элестеткен.

Автор изилдөөсүндө малды соодалоо жана сатып өткөрүүгө байланышкан маселелерди да изилденген. Чарбалардын басымдуу бөлүгү малды жана мал чарба

азыктарын сатуу үчүн алыскы базарларга негизинен Анжиянга айдап бара тургандыгын белгилеген. Нарын районунун 169 айылы Анжиянга, 39 айылы Пишпекке, 28 айылы Токмокко малын сатканга айдап барышкан.

Топ болуп чарба жүргүзүү иш чаралары жазгы көктөөгө жана жайкы жайлоого туура келсе, күздөөгө түшкөндөн кийин малды жайууда күч жумшоонун азайгандыгына байланыштуу топтор кайра бөлүнгөн. Бул жайыттын чектелгендигине же айдоонун алыскы чектерде жайгашкандыгына байланышкан.

Ушундай эле көчмөн топтордун курамы кыштоого түшкөндө да өзгөргөн. Кыш мезгилинде малды күтүү жайындагыдай күчтү талап кылган эмес. Көпчүлүк айылдарда мал кыштатуучу жерлердин аздыгы же кардын калың түшкөндүгүнөн жайыттын мал кармоого жараксыз болуп калышынан тоют малдын барына жеткен эмес. Көчмөндөр мындай шартта субай малды көбүнчө кой менен жылкыны өзүлөрүнүн кыштоолору жайгашкан райондордон алыскы жерлерге, малды жайууга ылайыктуу кышкы жайытка алып чыгышкан. Малды мындай жайытка айдап баруу жергиликтүүлөрдүн термини боюнча отор деп аталганын жазат, А.Сыдыков. Оокаттуу чарбалар оторду жеке өз алдынча уюштуруп үй бүлөнүн бир мүчөсүнүн көзөмөлү менен жалданма малчыны жөнөтүшкөн. Ал эми жармачырак чарбалар топтошуп оторго чыгышып малды улам кезектешип карашкан же оторчуну жалдашкан.

Малды оторго чыгаруу кыргыздардын көчмөн турмушундагы мал кыштатуунун ыңгайлуу мүмкүнчүлүгү болгон. Өзгөчө кысыркалды койлорду жана ириктерди ошондой эле жылкыны оторго айдоо менен кыштан малдын башын сактап калышкан. Жайыты жакшы отор жерлерде керек болсо мал эттүү түшкөн. «Тоодо жаткан оторчу кош башына бир семиз тай жетелеп келишти» [5, с. 583] деп айтылган эл оозунда. Демек мал отордо жазгы кош чыкканга чейин калган.

А.Сыдыков көчмөндөрдүн жер иштетүүчүлүк менен алектенгендигин жана ал жумуштарды аткарган жатакчылар тууралуу да абдан кызыктуу маалыматтарды келтирген. Жатак чарбалар жаз-жай айлары бою кыштай турган жерлердеги же ага жакын жайгашкан айдоо жерлерди дыйканчылык кылып иштетүү үчүн калтырылган. Жатакчыларга унаа-күч катары колдонуучу мал (унаа-күч катары өгүз калтырган, Т.А.) жана саан уй берилген. Алар эл менен чогуу көчө албагандыгына байланыштуу, майда жандыктарын башкаларга кошуп жайлоого айдашкан. Алардын негизги кызматы айдоо жерди иштетүү, чөбүн чабуу эгинтегинди жана чабындыларды малдын тепсендисинен сактоо сыяктуу милдеттерди аткарышкан.

Автордун изилдөөсүндө жатакчылар тууралуу негиздүү маалыматтар берилген. Кыргыздардын көчмөн чарбасында жер иштетүү чынында чарбанын бир тармагын түзгөн. XIX к. Кыргызстанга келген орус саякатчылары кыргыздар тоо шартында жерди иштетүүнү жакшы өздөштүргөндүгүн жазышкан. Андыктан А.Сыдыков жазган жатакчылардын иши ата бабадан бери келаткан көчмөн шарттагы дыйканчылыктын үлгүсү болгон жана кышкы аштыкты даярдоодо алардын иш аракети чечүүчү мааниге ээ болгон. Кийин жакырданган көчмөн чарбалар да акырындап жатак чарбага өтө баштагандыгы А.Сыдыковдун кийинки изилдөөсүндө келтирет.

А.Сыдыков ушул изилдөөнүн алкагында жазында, күзүндө жана кышында көчмөн чарбаны уюштуруунун маселелерин абдан терең талдап малды жылдын мезгилдерине жараша кантип кармоо керектиги, жайытты кандай пайдалануу керектиги тууралуу экономикалык эсептөөлөрдү жүргүзүп малчынын сезонго жараша эмгек күнүн сарпталышын

иликтеп чыккан. Анда кыргыздын салттуу мал чарбачылыгына тиешелүү этнографиялык маалыматтар да келтирилген.

Изилдөөчү жазгы кой төлдөтүүнү мал багуунун эң оор учуруна туура келгендигин жана малчылардын бул мезгилде кыла турган иши: 1) ар бир койдун туутуна көз салуу, 2) козуларды өзүнүн энесине телитүү 3) сөзсүз түрдө койдун эркегин, козусун жана ургаачысын ар бирин бөлүп кайтаруу экендигин белгилейт. Мал төлдөтүү учурунда үй бүлөнүн ар бир мүчөсү көз салып турууга мүмкүнчүлүк болгондой койдун журттан алыс эмес жерде жайышкан. Тажрыйбалуу чарбалар биринчи тууттагы токтурларды козусуна үйүр алдырыш үчүн энесинин көзүн чүпөрөк менен таңып, козунун куйругуна туз сыйпаган жана бул телитүүнүн тез жана жакшы ыкмасы болгон. Төл башталгандан тартып эле кочкорлорду мөөнөтүнөн мурда жүгүрүүдөн сакташ үчүн өзүнчө бөлүп кайтарууга алышкан жана каттуу кийизден тигилген белдик тагышкан. Кочкордун эрте жүгүрүшү, туутту кыш мезгилине туш келтирип жаңы туулган козулардын сууктан улам чыгымга учурашына алып келген. Мына ушундан сактануу максатында кочкорлорго белдик тагуу зарыл чаралардан болгон. Козулар ирденген сайын аларды энесинен бөлүп кайтарып түшкү маалда гана жамыратышкан. Козулар толук ирденип күчкө келмейинче энесин эмишкен. Май айынын башталышынан тартып гана үй бүлөнүн керектөөсү үчүн койдун сааны башталган. Андан кийин эртеңки саанга чейин козу энеси менен бирге жайытка чыгарылган.

Кеч туут козуларга өтө аяр мамиле жасалган. Анткени үлбүрөгөн жаш козуну шүүдүрүм баскан нымдуу чөпкө оттоктондо бутунда аксак пайда болгон. Ошондуктан козуларга зыян алып келбеш үчүн сыз жана нымдуу жерлерден четтеп күндүн жылышына карата жердин кургагын тандап жайышкан.

А.Сыдыков койдун жайлоодо жаюунун жана багуунун шарттары жана өзгөчөлүктөрү тууралуу кеңири талдоолорду жазып кызыктуу этнографиялык маалыматтарды келтирген. Кыштоодон жана жаздоодон жайлоого жетүү, узак жолду басып үчтөн кем эмес белди ашып өтүүнү талап кылган. Кыштоосу алыс эмес ыңгайлуу жайлоолорго Суусамыр, Арпа, Аксай, Кара-Кужур, Соң-Көл, Солтон-Сары ж.б. кирген. Адатта жайлоого жаңы көчүп барганда малды күңгөй беттерге жайышкан. Күн ысый баштагандан кийин гана малды капчыгайдын башка бети салкынырак жерге көчүргөн. Оокаттуу 400дөн – 600гө чейинки койу бар чарбалар өз алдынча үй бүлөсү жана койчусу менен чыгышкан. Жумушчу күчүн сарамжалдуу пайдалануу үчүн бул чарбалар дагы көп учурда көчмөн топторго биригишкен. Ар бир айылдын өзүнүн жайытына – өрүшүнө ээлик кылган. Кой журттан 3-4 верста аралыкта жайылган. Койлордун табитин ачып оттон бат семиртиш үчүн ар үч күндө туз жалатышкан. Жайытты көлөмүнө жараша аны сарамжалдуу пайдалануу максатында көчмөн топтор же жеке чарбалар бир нече жолу журт которушкан. Жайытка субай койдун өзүнчө, тубар же козулуу койдун өзүнчө бөлүп кайтарышкан. Саан маал киргенге чейин козуларды бөлүп кайтарып, саан бүткөндөн жайытка кошуп жиберешкен. Субай койлор эртеден кечке күн бою жайытта жүрсө, козулуу койлорду мезгил-мезгили менен саанга айдап келишкен. Кечке жуук койдун баарын журтка жакын айдап келип күүгүм түшүп кеч киргенден баштап жаш келин-кесектер чогулуп короону карышкырдан сакташ үчүн бекбей ырдап башташкан. Кыйкырып ырдаган бир айылдагылардын үнү, түн бейпилинде башка айылдарга даана угулуп турган.

Жайлоодо малды кармоо адатта май айынан – сентябрдын башталышына чейин жүргүзүлүп малды караганга киши күчү талап кылынган. Ушуга байланыштуу А.Сыдыков экономист катары жайлоодогу эмгек күчүнүн сарпталышын эсептеп анын жадыбалда

көргөзгөн. Мисалы, аялдардын түнкү короо кайтаруусу бир адамга 8 саатка эсептелеген [2, с.120-121]. Бирок чынында короо кайтарганда, бир эмес андан көбүрөк аял катышса, калгандары көңүл ачуу үчүн келгендиктен алардын эмгеги эсепке кирбейт деп жазган. Ошондуктан жайлоого чыккандагы малды кароого сарпталган жумуш май, июнь жана июль айларында туруктуу сакталып, аялдардын күчү менен короо кайтаруунун тартиби гана өзгөргөн жана июнь айындагы кой кыркынына кеткен чыгымдар менен кошумчаланган. Августта койдун сааны бүткөндүктөн козуну энесинен бөлүп кайтаруу да токтотулган. Жалпы жайлоо маалында орто көчмөн топко мал жайганга жана койлорду караганга кеткен жумуштарды эске алганда айына 100 күндөн ашык сарпталган. Жайлоодо малды карагандан сырткары ар бир үй бүлө сүттөн кышкыга курут, сары май азыктарын жүндү жана терини иштетип кийим-кечек даярдоо менен алектенишкен.

Сентябрдын башы менен малды жайлоодо багуу аяктап чарбалар күздөөгө көчүп келишкен. Койдун түрүнө жана жашына карабастан барын чогуу кочкорлору жана козулары менен жайытка чыгарышкан жана аларга жумшалган эмгек да кыскарган. Күздөөгө көчүп келгенде жайлоодогу көчмөн топтор кээде чачырап кеткен, бирок өз алдынча мал жайып кетүүгө жумушчу күчү жетпеген чарбалар малды биргелешип жаюуну уланта беришкен. Малды короого жакын бошогон айдоо жерлердеги аңыздарга жана чабынды жерлерге жайышкан. Үй бүлөнүн бир мүчөсү мал кайтарууга кетсе калгандары эгин оруу, чөп ташып келүү сыяктуу жумуштарын аткарып кышка даярдык көрүшкөн. Түшүм жыйнагандан кийин чоң койлордун экинчи кыркыны башталып жүнүн боз үйүздүн кийиздерин, ал кийиз, шырдак жасого жана кышкы жылуу кийимдерди даярдоого жумшашкан.

Изилдөөдө А.Сыдыков көчмөндөрдүн киреше табуу булагы болгон малды сатып өткөрүү боюнча жүргүзүлгөн иштерди да талдап чыккан. Адатта жайлоодон семиз түшкөн койдун эркеги базарда жакшы бааланып жакынкы базарларга жеке чарбалар тарабынан сатууга чыгарылган. Ал эми алыскы базарларга (Пишпек, Анжиян) чарбалар же көчмөн топтор биригип айдап барышкан. Алыскы базарларга мал айдаганда кайтаруу жана жолдо карай коопсуздукту камсыз кылуу көп күчтү талап кылган.

Макалада күздөө учурунда мал кайтаруудагы эмгек күчүнүн сарпталышы дагы эске алынган. Күздөөдөгү күндүзгү кой жаюуну жана түнкү кайтарууну о.э., кой кыркуу сыяктуу башка чыгымдарды эске алганда көчмөн топтордо жумушчу күчү 122 күнгө сарпталган. Мал сентябрь жана октябрь айларында күздөөдө кармалып, ноябрдан тартып кыштоого айдалган.

Кыштоодогу бир короо мал кыштоочу жердин табигый жайгашканына, малдын санына, жайыттын чектелгенине, кышка камдалган тоютка жараша экиге бөлүнүп багылган. Тоютандырууга муктаж союшка камдалган, илдетке чалдыккан жана чабыр койлор кыштоодо калтырылып, калгандары ыңгайлуу жайыт жерлерге жайылган. 400дөн – 600гө чейинки оокаттуу чарбалар өз алдынча отор уюштурушкан. Ал эми өтө оокаттуу эмес бир нече чарбалар кышкы жайытта мал кайтарууга оторго биригишкен же болбосо оокаттуу чарбага кызмат кылып берүү менен малын алардын короосуна кошкон. Кар калың жаткан кышта же табияттын башка жагымсыз жагдайларында чарбалар бүтүндөй бир топко биригип жайлоолорго жакын (Төлөк суусунун өрөөнү, Кара-Кужур, Солтон-Сары ж.б.) мал кыштатышкан.

Кыштоодогу малды адатта тоонун күнгөй бетиндеги жайыттарга жайышкан. Кой эртеден кечке жайытта болуп, кечинде суук шамалдан далдалоо жана карышкырдын кол салуусунан сактаныш үчүн таштан же куураган чырпыктан тосмолонгон короого айдап келинген. Кар аз түшкөн жылдары кой орто этин сактаган, ал эми кар калың жаап кыш

узакка созулган жылдары малга тоют таап жеш кыйындагандыктан койлор арыктап көп өлүм-житимге учураган. Кыргыздардын жоруганына караганда мал чыгымга учурап жутка кабылган мезгил 12 жылда бир келип коён жылына туура келген. Жуттун мезгил-мезгили менен кайталанып турганын эске алган кыргыздар коён жылына тоют камдоо менен жакшылап даярданышкан. Төрт айга (ноябрь-февраль) созулган кышта эмгек күчү 96 күн малды жайытта кайтарганга, 48 күн түнкүсүн караганга кетип жалпы 144 күндү түзгөн.

А.Сыдыков ушул изилдөөнүн алкагында мезгилдик көчүп-конууга жараша эчкинин, жылкынын, ача туяктуу кара малдын (уйдун, топостун) жана төөнүн багылышы тууралуу кеңири илимий талдоолорду жүргүзүп ага сарпталган эмгек күчүн эсептеп чыккан [2, с. 124-135]. Жылдын төрт мезгилине жараша жылкыны асыроо боюнча кызыктуу этнографиялык маалыматтарды да келтирген. Соңунда Нарын районунун волостторундагы ар бир көчмөн жамаатка уруу-уруктук белгилери боюнча таандык кыштоолор, көктөө, күздөө жана жайлоолор тууралуу абдан баалуу маалыматтар жазылган тиркемени киргизген. Иш жүзүндө А.Сыдыков келтирген бул маалыматтар баалуу архивдик документ болуп саналат. Анткени документте ар бир жамааттын ата бабасынан берки көчүп-конгон жерлери, конуш-жайыттары жөнүндө так маалыматтар берилген. Анын мааниси биринчиден, 1920-жылдары Нарын районунун (азыркы областтын) чегинде жашаган уруу-уруктардын аталышы (этнонимдер) жана жайгашуусу жөнүндө этнологиялык маалыматтарды алууга, экинчиден тоолуу аймактын жер аттары же топонимикасы тууралуу изилдөөлөрдү жүргүзүүгө жана үчүнчүдөн, балким кийинки райондоштуруу жүргүзүлгөн учурда туура эмес бөлүнүп кетип азыркы учурда райондор арасындагы жайыт талашуу көйгөйлөрүн жараткан маселелерди чечүүдө А.Сыдыков топтогон маалыматтардын абдан кереги тиймек.

А.Сыдыков көчмөн чарбаларга олуттуу зыян алып келген жут маселеси тууралуу да илимий доклад даярдап анын чарбага тийгизген кесепеттери, андан сактануу боюнча элдик ишеним-жоромолдор, жут менен коштолгон колониялык мезгилдеги жерлердин тарышынан улам мал чарбачылыктын төмөндөшү жана жатак чарбаларга өтүү тенденциясынын күч алышы сыяктуу бир катар комплекстүү маселелерди ачып берген. Доклад «О джуте и бескормице в Средней Азии. Историческая характеристика» деп аталып машинкага терилген нускасы Өзбекстан Республикасынын Борбордук Мамлекеттик архивинде сакталып калган. Жыйнакта биринчи жолу жарыяланган [2, с.157-167].

Докладдын киришүүсүндө А.Сыдыков жут тууралуу так жана кыскача түшүнүк берип кеткен. Анда жут климаттык шартка байланыштуу түзүлгөн терс жагдайлардан улам, малдын текши өлүм-житимге учурашына алып келген апаат-кырсык экендигин белгилеген. Кардын калың түшүшү менен талаага жана тоого жайытка чыгарылган малдын терең кар алдында калган чөптү таап жеши кыйынчылык жараткан жана кыштын узакка созулушунан алсыраган мал карды тээп чөп издегенге алы келбей кырылган. Өзгөчө кургакчылыктан кийин келген катаал кышта өлүм-житим көп болгон. Анткени жайкы ысыкта жаан-чачындын аз болушу чөптүн өнүмүнө терс таасирин тийгизип бетегенин аз чыгышына жана эрте күйүп кетишине алып келген. Жайдын мындай шартында жакшы эттенбей калган мал тоюту калың кардын алдында калган кышты кыйынчылык менен көтөргөн. Ошондуктан малы дайыма жайытка көз каранды болгон көчмөн, кыштын киришин кооптонуу менен күткөн, деп жазат А.Сыдыков.

А.Сыдыков 1879-1903-ж-гы жуттун айынан Сыр дарыя жана Жети-Суу областарындагы малдын башынын кыскаргандыгы тууралуу бир катар статистикалык маалыматтарды келтирип анализ жасаган жана анын тийгизген кесепеттери боюнча

тыянактарды чыгарган. Аны менен бирге кыргыздардын элдик календарына таянып мүчөл боюнча жут 12 жылда бир жолу коён жылында келе тургандыгын көргөзгөн. Мүчөл боюнча сүрүштүргөндө жут болгон 1879, 1891, 1903, 1927-жылдар коён жылына туш келген. Акыркы 1927-ж. өтө кооптуу болгондугу жана жуттун айынан 10 миңдей Казакстандын чарбалары Кыргыз АССРине көчүп келгендиги жана мындай тынчсызданган жагдайлар Орто Азиянын башка райондорунда бар экендиги, ошондой эле эсептөөлөр көргөзгөндөй катаал кышта малдын башын жоготуу 55% чейин жете тургандыгын белгилеген.

Көчмөн жылдын мындай катаал мезгилинде катуу сууктан жана ачкачылыктан – өзүн, өлүм-житимден – малын сакташ үчүн кандай аракеттерди жасаган. Кыргыздар катаал кышта деле жертөөлө (землянка) жана боз үй түрүндөгү турак жайда баш калкалашкан. Адатта кыргыздар кыштоо катары оту жана суусу жетиштүү жерлерди тандап алышкан. Камдуу кыштоолордо топурактан үй тургузуп (мындай үйдү кыргыздар там үй деп атаган, Т.А.), мал камай турган короо жана кышка чөп камдашкан. Ошол эле кыштоодо айдоо жерлери болуп арпа жана чанда гана беде себишкен. Арпа жашоочулардын өзүлөрүнүн муктаждыктарына керектелип, 10-15% гана минилүүчү малга (атка) жумшалган. Короодогу кышта жумушка минүүгө калтырылган жана чабыр мал саман, топон ошондой эле улпак, кебек менен тоюттандырылган. Тоют камдалбаган бирок табигый шарты боюнча калың куурайлуу өсүмдүктөрү бар жана камышы жыш өскөн күнөстүү жерлерге ыңгайлашкан көчмөндөр кыштан боз үй менен эле чыгышкан.

А.Сыдыков мындан сырткары салыштырмалуу Орто Азиянын чөлдүү жана талаалуу райондорундагы (Самаркан, Заравшан, Хорезм) малды кыштатуунун маселелелери тууралуу да изилдөөлөрдү жүргүзүп практикалык сунуштарын айткан. Изилдөөчүнүн пикиринде Орто Азиядагы жут менен күрөшүү көчмөн райондордун изилденбегендигинен улам кыйла татаал жана оңой эмес жагдайларды жараткан. Анткени көчмөндөр жайгашкан тоо-талаалар, чөлдөр жөнгө салынган катнаштардын жоктугунан маданий борборлордон бөлүнүп калган жана алар көчүп-конгон жерлерге советтештирүү терең кирбеген. Илгертен эле көчмөн малчылык көчүп-конуунун бардык аймактарын – тоолуу жайыттарды, ар түрдүү жыш өскөн бадал-талдуу жана куурайлуу жерлерди, чополуу жана кумдуу чөлдөрдөгү жайыты аз бирок чөбү күчтүү жерлерди пайдаланып келишкен. Бул жерлердин бардыгы болгондо гана ал малчылык үчүн туура пайдаланылышы мүмкүн. Мындай үч жарактуу жерлердин өз ара карым-катнашы бирдей болбогон жагдайда, Орто Азиядагы мал чарбачылыкка ыңгайсыздык түзүлүп же анын өнүгүүсү төмөндөгөн. Кеңири жерлерди ээлеп жаткан көчмөндөр Россияга кошулгандан кийин деле табиятынан бири-бирин толуктаган мындай жерлердин аз болгондугунан ээлик кыла албай калышкан. Анткени колониялык мезгилде жайыт улам тарып алардын жерлерине отрукташкан айыл-кыштактардын түшүп абалды ого бетер оорлотуп, көчмөндөр кыштоолорунан ажырай баштаган. Көчмөн мал чарбачылыкты өнүктүрүү боюнча эч кандай чаралар көрүлбөгөндүктөн жарым көчмөн же жатакчылык чарбасына өтө башташкан. Падышачылык администрация токойлуу жана бадалдуу куурай камыш өскөн жерлерди көчмөндөргө берген эмес.

А.Сыдыков мындай тенденция совет бийлиги орногондон кийин дагы тереңдегенин жана көчмөн мал чарбачылыктын кризиске батышынын жуттан тышкары бир канча себептерин экономикалык эсептөөлөр менен көргөзө алган. Алардын катарында мал чарбачылыктан алынуучу салыктын көбөйүшү, басмачылык кыймыл жана революциялык согуштар мал чарбасынын экономикалык абалына терс таасир тийгизгендигин белгилеген. Илимий докладдын соңунда А.Сыдыков мал чарбасын өнүктүрүүнүн негизги багыттары

катары жайыт жана тоют базасын чечүү керектиги жана жайлоолорду сарамжалдуу пайдалануу боюнча экономикалык изилдөөрдү жүргүзүп баалуу сунуштарды айткан. Бул жагынан алганда А.Сыдыков көчмөн чарбаны уюштурууну жакшы түшүнгөн жана аны терең билген экономист болгон. Анын бул багыттагы изилдөөлөрү биздин көз карашта азыр да актуалдуулугун жогото элек. Анткени мал чарбасынын фермердик жана жеке чарбаларга өткөн бүгүнкү күндө абалы терең ойлонулган экономикалык пландарды иштеп чыгууну талап кылат. Анын катарында мал чарбалуу райондордо жайытты пайдалануу маселеси дагы эле курч боюнча туурууда. Бул маселелерди чечүүдө А.Сыдыков илимий анализдери жана айткан сунуштары өз маанисин жогото элек. Айыл жериндеги калктын негизги экономикалык кирешесин берген мал чарбасынын учурдагы маселелерин чечүүдө дагы анын изилдөөлөрүнүн практикалык жардамы тийерин эске алашыбыз зарыл.

А.Сыдыков биз билген коомдук-саясий ишмер гана эмес өз элинин тарыхын, чарбалык маданиятын жана көчмөн чарбаны уюштуруунун экономикалык негиздерин абдан терең түшүнгөн изилдөөчү болгон. Балким ал дагы өмүр сүрүп жашаганда, учурунда мындан да мыкты илимий-изилдөөлөрүн калтырмак. Анткени ал улуттун келечегин ойлоп, ага ак кызматын өтөөнү максат кылган кыргыздын чыныгы мекенчил уулу болгон.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Джунушалиев Дж. Время созидания и трагедий. 20-30-е годы XX в. –Бишкек, «Илим» 2003.
2. Курманов З. и др. Абдыкерим Сыдыков – национальный лидер. –Бишкек, «Кыргызстан»1992.
3. Кашгария или Восточный Туркестан. Опыт военно-статистического описания. Составиль генерального штаба подполковник Корнилов. –Ташкент, «Тип. штаба Туркестан. воен. окр.» 1903.
4. У истоков кыргызской национальной государственности. –Бишкек, «Илим»1996.
5. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. –Бишкек, «Шам»1999.

Рецензент: т.и.д., профессор Курбанова Н.У.

УДК: 947.1. (572.2)

DOI 10.33514/1694-7851-2020-4-22-27

Бакеева Бермет Зарлыковна, Абдыраманов Дастан Майрамбекович

тарых илимдеринин кандидаты, доцент,

И.Арабаева атындагы Кыргыз мамлекеттик университети,

И. Арабаева атындагы Кыргыз Мамлекеттик Университетинин Тарых жана социалдык-укуктук билим берүү факультетинин SEА (b) -11-18 группасынын студенти,

Бишкек, Кыргызстан

Бакеева Бермет Зарлыковна, Абдыраманов Дастан Майрамбекович

кандидат исторических наук, доцент,

Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева,

студент группы СЭО(б)-11-18 факультета истории и социально-правового образования

Кыргызского государственного университета им. И.Арабаева,

Бишкек, Кыргызстан